

Wat is het Woord van God?

Bart Klink

Mei 2019

Voor gelovigen, zeker in de grote monotheïstische tradities, wordt een bepaald boek (of verzameling boeken) gezien als het Woord van God of Heilige Schrift. Voor joden is dat de Tenach¹ of Hebreeuwse Bijbel (bij christenen bekend als het Oude Testament), voor christenen is dat het Oude en Nieuwe Testament (en voor sommige stromingen ook de deuterocanonieke boeken), en voor moslims is dat de Koran. Over wat het precies betekent dat deze boeken het Woord zijn, lopen de meningen nogal uiteen onder gelovigen. In ieder geval menen zij dat God spreekt door deze boeken en de teksten wat zeggen over God. Ze zijn goddelijk geïnspireerd en daarmee niet zuiver mensenwerk, zoals alle andere boeken. Maar hoe weten we of iets het Woord van God is? Hoe zijn deze heilige geschriften eigenlijk ontstaan? Hoe zijn deze boeken overgeleverd en tot ons gekomen? Veel gelovigen kunnen de grondtalen van deze boeken niet lezen en zijn dus afhankelijk van een vertaling, maar hoe weten zij of die vertaling klopt?

Ik heb de indruk dat veel gelovigen zich weinig met deze vragen bezighouden. Ze geloven gewoon dat het boek waaruit ze lezen – meestal een vertaling – het Woord van God is, zonder zich goed te verdiepen in de herkomst ervan. Dat is jammer, want daarover is ondertussen veel bekend, vooral in het geval van de joodse en christelijke Bijbel. Bij de Koran ligt kritisch onderzoek hiernaar gevoelig en is het pas later op gang gekomen, waardoor er minder over bekend is. Hoe meer ik me hierin verdiep, hoe duidelijker het wordt dat deze geschriften zuiver mensenwerk zijn. Het ontstaan van de teksten is vaak duister, de overlevering verre van feilloos, de betekenis soms onzeker, waardoor de vertalingen variabel zijn en vaak duidelijk door menselijke voorkeuren gekleurd. *Hoe kunnen we dan weten wat het Woord van God is?* Daar wil ik in dit artikel bij stilstaan. De teksten zelf staan daarnaast vol met tegenstrijdigheden, onjuistheden, mythologie en laten zien dat niets menselijks de tekstschrijvers vreemd was². Dit alles is al lang bekend bij Bijbelwetenschappers, maar lijkt nauwelijks doorgedrongen tot de gewone gelovigen.

In dit artikel richt ik me vooral op de Hebreeuwse Bijbel. Dat doe ik niet alleen omdat ik daarmee het meest bekend ben, maar ook omdat daar volgens mij de problemen het grootst zijn. De boeken van de Tenach zijn het oudst, hun ontstaan het meest onzeker, de tijd tussen het ontstaan en de eerste manuscripten het langst en de vertaalproblemen mogelijk het grootst.

Welke boeken?

De eerste vraag is welk boek (of boeken) het Woord van God bevat, want daarop geven joden, christenen en moslims verschillende antwoorden. Voor de joden is dat een verzameling boeken die tot canon³ verheven is: de Tenach of Hebreeuwse Bijbel. Christenen accepteren deze joodse canon ook en beschouwen dat als het Oude Testament, het oude verbond dat God

¹ Naar de eerste letters van de drie groepen boeken: Torah (Wet, eigenlijk beter: Onderwijzing), Nevi'iem (Profeten) en Chetoeviem (Geschriften).

² Zoals onder andere terug te vinden is in wetenschappelijke inleidingen tot de boeken (zie bijvoorbeeld Ehrman, 2004; Collins, 2018) en wetenschappelijke commentaren.

³ Van het Griekse woord 'kanon' dat (o.a.) 'richtsnoer' betekent. Het is de verzameling boeken die een bepaalde groep gelovigen als gezaghebbend ziet, zie ook verderop.

sloot met het Joodse volk. Daarbij komen volgens christenen een nieuwe reeks boeken die zij als canoniek beschouwen: het Nieuwe Testament, het nieuwe verbond tussen God en de gehele mensheid, waarbij Jezus als Zoon van God centraal staat. Rooms-katholieke en oosters-orthodoxe christenen beschouwen ook de deuterocanonieke boeken als goddelijk geïnspireerd, protestanten niet. Joden zien Jezus echter niet als Zoon van God en beschouwen het Nieuwe Testament ook niet als canoniek. Moslims geloven dat de teksten van de joden en christenen onjuistheden bevatten en dat God via de profeet Mohammed dit heeft rechtgezet door de Koran te openbaren. Voor hen is de Koran het enige zuivere Woord van God. Jezus is volgens moslims een profeet, en beslist niet de Zoon van God. Joden en christenen accepteren de Koran evenwel niet als goddelijk geïnspireerd.

Hoe moeten we nu weten welke van deze teksten het Woord van God is als gelovigen daar onderling niet uitkomen? De gelovigen beroepen zich voor die vraag nogal eens op hun eigen boek(en). Hoe weten we dat de Bijbel/Koran het Woord van God is? Omdat dat in de Bijbel/Koran staat. En hoe weten we dat wat in de Bijbel/Koran staat waar is? Omdat dat het Woord van God is. Dit is uiteraard een cirkelredenering. Aangezien deze boeken elkaar tegenspreken op verschillende belangrijke punten (Wat wil God wel/niet? Wat moeten we doen voor het eeuwige heil? Wie is Jezus?), kunnen ze niet allemaal waar zijn. Hoe kunnen we dan weten waar we het Woord van God moeten vinden? Gelovigen gebruiken daarvoor hun eigen religieuze criteria, maar die worden door de gelovigen van de andere boeken niet gedeeld. Hierdoor ontstaat er een aporie, een onoplosbaar probleem. Hier hebben we dus het eerste probleem als we willen vaststellen wat het Woord van God is: de gelovigen komen er onderling niet uit. Ook al kunnen de religieuze boeken onmogelijk *allemaal* het Woord van God zijn, ze kunnen wel *geen van alle* het Woord van God zijn. Dit is wat wetenschappelijk onderzoek naar deze geschriften mijns inziens overtuigend heeft aangetoond.

Welke canon?

Zoals hierboven reeds is opgemerkt, is de canon de verzameling boeken die als gezaghebbend wordt gezien. Verschillende groepen gelovigen hebben verschillende canons, en die zijn in de loop der tijd ontstaan. Ook nu nog verschillen christenen onderling over de canonieke status van de deuterocanonieke boeken. Joden hebben een andere indeling en volgorde van de boeken in hun Hebreeuwse Bijbel dan de christenen hebben in het Oude Testament.

Voor de Hebreeuwse Bijbel zijn er verschillende stadia in het ontstaan van de canon, maar over het exacte verloop hiervan is veel onduidelijk en een hoop discussie (McDonald & Sanders, 2001). De Torah (Genesis-Deuteronomium⁴) werd als eerste gezien als canoniek, mogelijk al vanaf de 6^e eeuw v.C. Bij de Profeten was dat vanaf de 2^e eeuw v.C. (Collins, 2018). Het is evenwel niet duidelijk of dit ging om dezelfde (verzameling) teksten die wij nu hieronder scharen. Over de canonisatie van de Geschriften was veel meer discussie, en die is er lang gebleven, bijvoorbeeld over de boeken Esther en Prediker. Ook waren er rond het begin van de jaartelling veel boeken in omloop die door sommigen wel en door anderen niet als canoniek werden gezien; verschillende groepen hadden hun eigen canon. Er is dan ook geen consensus over het moment waarop de joodse canon definitief was. Carr (2011) plaatst dit moment in de Hasmonese periode (164-64 v.C.), terwijl anderen de eerste eeuw(en) n.C. voorstellen (Lim, 2013).

⁴ Ook wel Wet of Pentateuch genoemd, de eerste vijf hoofdstukken van de (Hebreeuwse) Bijbel: Genesis, Exodus, Leviticus, Numeri en Deuteronomium.

Ook de christelijke canon kent een lange en complexe ontstaansgeschiedenis (Ehrman, 2004). De eerste christenen (1^e eeuw) accepteerden over het algemeen de joodse geschriften. In de tweede eeuw kwamen daar de woorden van Jezus en zijn apostelen bij, maar er was onder christenen geen overeenstemming over in welke teksten die gevonden konden worden. Daardoor hadden christenen tot aan de vierde eeuw verschillende canons, een afspiegeling van de grote diversiteit van het vroegere christendom. Een canon van de huidige 27 boeken vinden we pas voor het eerst in het jaar 367. Maar zelfs daarna is er discussie onder gelovigen blijven bestaan over welke boeken canoniek zijn. Zo vond niemand minder dan de grote reformator Martin Luther dat onder andere Esther, de deuterocanonieke boeken en Openbaring niet in de canon thuishoorden. Als verschillende gelovigen verschillende canons hebben, welke canon is dan het Woord van God?

Een duister ontstaan

Het ontstaan van de meeste Bijbelse boeken is in nevelen gehuld, zoals in wetenschappelijke introducties (Ehrman, 2004; Collins, 2018) en academische commentaren na te lezen valt. Traditioneel worden deze boeken aan bepaalde auteurs toegeschreven, zoals de Torah aan Mozes en het Johannesevangelie aan de apostel Johannes. Kritische⁵ Bijbelwetenschappers hebben deze opvattingen vrijwel unaniem verlaten om goede redenen: de boeken zijn vaak zelf anoniem of zijn later toegeschreven aan bepaalde auteurs, de inhoud laat de hand van meerdere auteurs zien of wijst op een latere datum dan de vermeende auteurs leefden.

Omdat de manuscripten in de meeste gevallen (veel) jonger zijn dan de vermoedelijke oorsprong van de teksten (zie hieronder), ontstaat hier een gat waarvan niemand in veel gevallen weet hoe groot het is en wat er in de tijd gebeurd is. Ook is vaak onduidelijk hoe de tekst überhaupt ontstaan is: was er één auteur of waren er meer? Zijn meerdere bronnen bijeengevoegd of gemengd tot één tekst? Zijn teksten herschreven? Zijn teksten in de loop der tijd uitgebreid ('gegroeid') en zijn er delen weggelaten? Wetenschappers stellen deze vragen om goede redenen, zoals we zullen zien. Spinoza stelde al allerlei kritische vragen hierover in de zeventiende eeuw⁶.

Laten we ons eerst richten op het gat tussen het ontstaan van de inhoud van de tekst en de eerste manuscripten. De oudste manuscripten bepalen de *terminus ante quem*, de laatste mogelijke datum voor de tekst, de bovengrens. De *terminus post quem* bepaalt de vroegst mogelijke datum, de ondergrens. Die is vaak lastig te bepalen, want een schrijver kan een tekst gemakkelijk ouder laten lijken dan hij in werkelijkheid is, door namen, plaatsen en gebruiken uit vroegere tijden te gebruiken. Wellicht werd een verhaal ook eerst mondeling doorgegeven (hoe lang?) voordat het een tekst werd. Tussen beide termini moet de tekst ontstaan of gegroeid zijn. Bijbelwetenschappers analyseren de teksten daarom zeer gedetailleerd op onder andere gebruiken, personen, teksten, volkeren, talen, dieren, gebruiksvoorwerpen, (munt)eenheden en historische gebeurtenissen die alleen in of vanaf een bepaald moment bekend zijn. Hierbij is vaak veel onzeker (wat bewijst bijvoorbeeld de afwezigheid van iets?). Dergelijke analyses zijn erg complex en vergen veel kennis van de desbetreffende culturen en archeologie. Lange tijd is ook gedacht dat een tekst gedateerd kan

⁵ Dit zijn Bijbelwetenschappers die de Bijbel bestuderen als elk ander oud boek, niet als het (onfeilbare) Woord van God. Sommigen van hen zijn ongelovig, maar veel zijn (veelal liberaal) gelovig en laten hun persoonlijke geloofsovertuigingen (als het goed is) geen rol spelen in hun onderzoek. Niet-kritische onderzoekers zijn (zeer) orthodox en laten hun geloofsovertuigingen hun onderzoek sturen, waardoor bepaalde conclusies *bij voorbaat* onaanvaardbaar zijn.

⁶ Zie zijn *Tractatus Theologico-Politicus*, vooral hoofdstukken 7 en 8.

worden op grond van hoofdzakelijk of alleen de taal, maar dat is de afgelopen jaren steeds meer ter discussie komen te staan. Uiteraard verandert taal, maar schijnbaar oud taalgebruik kan ook een stijl zijn. Tevens kan tijdens de overlevering een tekst herschreven en taalkundig vernieuwd worden, waardoor een tekst jonger lijkt dan hij is. Door dergelijke mogelijkheden is het dateren op grond van taal alleen dubieus geworden⁷. Door de onzekerheden, de complexiteit en de interpretatieverschillen van de aanwezige gegevens, is er regelmatig geen consensus over de ouderdom van een tekst. Soms verschillen de dateringen van experts eeuwen⁸! We zullen dus moeten erkennen dat we van veel teksten niet weten hoe oud ze zijn, behalve dat ze voor de oudste manuscripten ontstaan moeten zijn.

Maar hoe zijn deze teksten dan ontstaan? Traditioneel worden ze toegeschreven aan één auteur die het gehele boek zelf schreef, bijvoorbeeld Mozes in het geval van de Torah. Het probleem hiermee is dat de boeken vaak zelf anoniem zijn en boeken vaak achteraf aan bepaalde auteurs werden toegeschreven (Van der Toorn, 2007; Carr, 2016). Ook blijkt soms duidelijk uit de inhoud dat een boek veel later ontstaan moet zijn dan de vermeende auteur geleefd heeft (zoals bij het boek Daniël). Daarnaast zijn vaak meerdere handen of bronnen in de tekst te herkennen, wat blijkt uit verschil in taal, stijl, setting en perspectief, en verschil in theologie⁹. Ook is duidelijk dat sommige teksten andere versies zijn van een ouder verhaal, zoals het geval is bij de dood van de reus Goliath¹⁰. In het geval van de Torah is al vanaf de achttiende eeuw geopperd dat er meerdere bronnen aan ten grondslag moeten liggen die als zodanig gekend kunnen worden. Dit idee staat bekend als bronnenkritiek en heeft geleid tot de bronnenhypothese of JEDP-hypothese¹¹.

Hoewel deze hypothese in verschillende varianten nog steeds vrij gangbaar is, zijn er ook terechte vraagtekens bij geplaatst. Niet omdat de traditionele opvatting van één auteur weer aannemelijk is geworden, maar omdat er veel onduidelijk blijft over welke delen van welke bron afkomstig zijn, door wie ze geschreven zijn, wanneer en hoe ze ontstaan en bijeengevoegd zijn, en of deze bronnen überhaupt wel als zodanig bestaan hebben (Carr, 2011). Een moderner (en mijns inziens overtuigender) idee is dat er niet complete bronnen door een redacteur bij elkaar gevoegd zijn, maar dat verschillende teksten *gegroeid* zijn in verschillende tradities¹². Ze bestaan uit verschillende lagen, waarbij na een eerste mondelinge

⁷ Een recente verdediging van de traditionele opvatting dat teksten hoofdzakelijk of alleen op taalkundige gronden gedateerd kunnen worden, is te vinden in Hendel & Joosten (2018). De nieuwere (en m.i. overtuigende) opvatting die dit in twijfel trekt, is de laatste jaren verdedigd in meerdere gedetailleerde studies, zie voor een recent overzicht Young & Rezetko (2019). De traditionele opvatting veronderstelt ook dat de taal uit de manuscripten, die altijd jonger zijn, de taal uit de ontstaanstijd is. Dit is echter verre van zeker gezien de wijzigingen die gemaakt worden bij het kopiëren van de manuscripten.

⁸ Een voorbeeld hiervan is de priesterlijke auteur, die volgens de bronnenhypothese (zie hieronder) onder andere Genesis 1-2:4 heeft geschreven. Sommigen dateren deze bron (ruim) voor, anderen tijdens en weer anderen (ruim) na de Babylonische ballingschap (einde 6^e eeuw v.C.). Zie voor een discussie Smith (2010). Zie voor een ander contrast over de ouderdom van teksten Friedman (1997) vs. Carr (2011).

⁹ Een klassiek voorbeeld hiervan zijn de twee verschillende scheppingsmythes in Genesis, zie Klink (2018) en uitgebreider DiMattei (2016).

¹⁰ De bekende variant staat in 1 Sam. 17, waarin David Goliath doodde, maar in 2 Sam. 21 staat dat de verder onbekende Elchanan Goliath verslaat. De latere auteur van 1 Kron. 20 lost deze discrepantie op door Elchanan Lachmi, de broer van Goliath te laten verslaan, in plaats van Goliath zelf. Zie verder hoofdstuk 7 uit Stark (2011). Dit wijst er tevens op dat men vroeger wel degelijk ook waarde hechtte aan de consistentie van teksten, wat soms als een uitsluitend moderne gedachte gezien wordt.

¹¹ In het Engels: 'documentary hypothesis'. De letters JEDP verwijzen naar de vermeende bronnen: Jahwist Elohist, Deuteronomist en Priester. Een bekende en toegankelijk inleiding tot deze hypothese is Friedman (1997). Een recente discussie is te vinden in Dozeman et al. (2011).

¹² Hiervoor is een hoop indirecte en directe evidentie, zoals blijkt uit o.a. Van der Toorn (2007), Müller et al (2014) en Carr (2011; 2016).

overlevering in de loop der tijd stukken zijn toegevoegd, weggelaten, samengevoegd en gereorganiseerd. Dit proces is te vergelijken met een oud gebouw, waarvan in de loop der eeuwen delen zijn aangebouwd, afgebroken, samengevoegd en gesplitst. Sommigen stellen zelfs dat we het hele idee van een ‘oertekst’ op moeten geven, omdat we die nooit zullen achterhalen, maar misschien ook wel omdat die nooit als zodanig bestaan heeft. De vroege ontstaansgeschiedenis van de teksten zal waarschijnlijk voor altijd buiten ons bereik liggen, waardoor ideeën daarover speculatief blijven. Dát huidige teksten het resultaat zijn van een lange evolutie waarbij verschillende kleinere teksten zijn gegroeid, bewerkt en samengevoegd, is evenwel overtuigend aangetoond. Welke tekst is dan het Woord van God?

Welke manuscripten?

Of we nu de modernere of meer traditionele opvattingen over het ontstaan van de tekst volgen, er blijft een probleem bestaan: hoe zijn die teksten sinds hun ontstaan tot ons gekomen? Het enige wat we van de teksten hebben, zijn manuscripten (ook wel: handschriften of tekstgetuigen): de fysieke geschriften die door de jaren heen overgedragen zijn. Door de kwetsbaarheid van dit materiaal (meestal papyrus of leer) zijn de meeste manuscripten vergaan, maar gelukkig zijn sommige bewaard gebleven. Er zijn verschillende groepen van dergelijke manuscripten (teksttradities of teksttypen)¹³. Het reconstrueren van teksten op grond van manuscripten wordt tekstkritiek genoemd¹⁴. Dit lag aanvankelijk erg gevoelig gezien de heilige status van de teksten, en werd door sommigen zelfs als het werk van de Duivel gezien¹⁵.

De meeste moderne Bijbelvertalingen gaan geheel of vrijwel geheel uit van de Masoretische Tekst (MT), een teksttraditie van een groep Middeleeuwse joden die de Masoreten genoemd worden. Zij voorzagen de Hebreeuwse tekst, die daarvoor alleen bestond uit medeklinkers, ook van klinkertekens¹⁶ en andere tekens. In totaal zijn er meer dan 6000 manuscripten uit deze teksttraditie bekend. Het oudste handschrift uit deze teksttraditie met de volledige Hebreeuwse Bijbel is de Codex Leningradensis uit de 11^e eeuw n.C.¹⁷. Iets ouder is de Codex Aleppo uit de 10^e eeuw n.C., maar daarvan missen grote delen, waaronder de Torah. De voorloper van de MT, de proto-Masoretische Tekst is veel ouder (mogelijk 3^e eeuw v.C.), maar daarvan is weinig bekend. De oudste (vrijwel) volledige manuscripten komen dus uit de 10^e en 11^e eeuw *na Christus* en zijn dus *ruim 2000 jaar jonger* dan veel van de verhalen die

¹³ De drie belangrijkste worden hieronder kort beschreven, maar er zijn er meer, zoals de Samaritaanse Pentateuch (alleen de Torah), met bewaarde manuscripten van de negende tot de dertiende eeuw. Voor een compleet overzicht, zie Tov (2012).

¹⁴ Een standaardwerk op het gebied van tekstkritiek van de Hebreeuwse Bijbel is dat van Emanuel Tov (2012). De informatie uit deze paragraaf is gebaseerd op Tov (2012) en Lemmelijn (2016).

¹⁵ Een beknopte geschiedenis van tekstkritische edities van de Hebreeuwse Bijbel is te vinden in hoofdstuk 3 van Hendel (2016).

¹⁶ De Hebreeuwse Bijbel was dus ongevocaliseerd (zonder vocaaltekens, klinkertekens) en modern Hebreeuws is dat ook. Hierdoor kunnen dezelfde medeklinkers met andere klinkers verschillende woorden vormen. Als Nederlands voorbeeld kunnen de medeklinkers ‘bd’ dus (o.a.) worden: bed, bad, bid, bod en bode. Dit levert meestal geen problemen op voor een gebruiker die goed bekend is met de taal en de context begrijpt, maar soms is het niet duidelijk wat de juiste vocalisatie (invoeging van klinkers) is, waardoor ook de woordbetekenis niet duidelijk is.

¹⁷ Deze codex vormt de basis van de *Biblia Hebraica Stuttgartensia* (1966-1976), de reconstructie van de MT die meestal wordt gebruikt voor vertalingen. Vanaf 2004 wordt de opvolger hiervan, de *Biblia Hebraica Quinta*, uitgegeven. Het *Hebrew University Bible Project* is een andere uitgave van de Hebreeuwse Bijbel waaraan wordt gewerkt, met de Codex Aleppo als basis. De *Hebrew Bible: A Critical Edition* is nog een andere uitgave waaraan wordt gewerkt. Deze heeft niet één codex als basis, maar probeert op grond van alle bekende manuscripten steeds de meest waarschijnlijke en oudste lezing te reconstrueren en die weer te geven (Hendel, 2016).

erin beschreven staan (koning David leefde volgens de Bijbel rond de 10e eeuw voor Christus)! Wat is er in al die tijd gebeurd met het Woord van God?

Tot 1947 ging men, naast de MT, verder af op oude vertalingen, zoals de Griekse Septuaginta (LXX¹⁸) en de Latijnse Vulgata. De LXX is vertaald vanuit het Hebreeuws in de 3e (Torah) en 2e eeuw v.C (de rest), maar ook hiervan zijn de oudste manuscripten jonger. Het oudste volledige manuscript is de Codex Vaticanus uit de 4e eeuw n.C., maar er zijn fragmenten die ouder zijn (vanaf de 2e eeuw v.C.). De LXX is dus niet één manuscript, maar een teksttraditie van verschillende manuscripten die niet altijd overeenstemmen. Tekstcritici proberen, net als met andere tradities, te *reconstrueren* wat de oorspronkelijke LXX geweest moet zijn – als die er al is geweest. Tussen de LXX en de MT bestaan aanzienlijke verschillen, vooral in bepaalde Bijbelboeken (Tov, 2012). Een recente Engelse vertaling van de gereconstrueerde LXX is gratis online te raadplegen¹⁹. De Vulgata is een Latijnse vertaling van de gehele Bijbel (OT en NT), hoofdzakelijk vertaald door Hiëronymus (347-420 n.C.), en speelt een belangrijke rol in de Rooms-Katholieke Kerk. Het OT is direct uit het Hebreeuws vertaald (hoofdzakelijk vanuit de MT) en is daarmee dus niet een losse teksttraditie. Het oudste volledige manuscript van de Vulgata is de Codex Amiatinus uit de 8^e eeuw. Ook de Vulgata zoals we die nu kennen is een tekstkritische reconstructie.

In 1947 vond een van de belangrijkste ontdekkingen uit de Bijbelwetenschap plaats: de Dode Zee-rollen, gevonden bij Qumran. Deze fragmenten en rollen worden gedateerd tussen de 3e eeuw v.C. en de 1e eeuw n.C., waarmee ze in de buurt zitten van de oudste manuscriptfragmenten van de Griekse Septuaginta en de proto-MT. Deze manuscripten bevatten veel variatie en zijn niet terug te voeren op één van de eerder besproken teksttradities (zoals de MT en LXX). Sommige manuscripten komen sterk overeen met de MT, andere met de LXX, en weer andere met geen van beide. Hoewel de Dode Zee-rollen vrij oud zijn, zijn ze nog steeds vele eeuwen jonger dan de tijd waarin veel Bijbelverhalen zich zouden hebben afgespeeld. Wat er in die tijd gebeurd is, weet niemand.

Op grond van de verschillende teksttradities hebben tekstcritici gepoogd de oertekst van de Hebreeuwse Bijbel te reconstrueren. Dit *veronderstelt* niet alleen dat er ooit zo'n oertekst geweest is, maar stuit ook op verschillende problemen. Deze oudste manuscripten zijn ook veel jonger dan de vermeende oertekst (en niemand weet hoe groot dat gat is, zie hierboven), maar de manuscripten verschillen ook van elkaar. Meestal zijn die verschillen irrelevant voor de betekenis van de tekst, maar vaak genoeg zijn deze verschillen ook significant. Soms is ook een duidelijk theologische motivatie te herkennen achter een verandering. Ik bespreek slechts twee voorbeelden²⁰. Bedenk dat dit slechts voorbeelden zijn *die we kennen*, en die laten zien dat er in de overdracht significante en grote aanpassingen zijn gemaakt. Hoeveel meer aanpassingen zijn er gemaakt waar we geen weet van hebben? Hoeveel meer manuscripten en teksttradities zijn er geweest die we niet meer hebben en hoe groot waren die onderlinge verschillen? Er is niemand die dat weet.

In de oudste manuscripten van Deuteronomium 32:8-9 (Dode Zee-rollen) staat: “Toen de Allerhoogste [Eljon] aan de volken hun erfenis uitdeelde, toen Hij Adams kinderen van elkaar

¹⁸ Deze gebruikelijke afkorting voor de Septuaginta zijn de Romeinse cijfers voor het getal 70, omdat volgens de traditie 70 (of 72) joodse geleerden exact dezelfde vertaling hebben gemaakt vanuit het Hebreeuws. In werkelijkheid is dit niet het geval (Tov, 2012).

¹⁹ De elektronische editie van *A New English Translation of the Septuagint* (NETS) uit 2009, uitgegeven door Oxford University Press, is hier te vinden: <http://ccat.sas.upenn.edu/nets/edition/>

²⁰ Veel andere voorbeelden en de poging de oudste tekst te reconstrueren zijn te vinden in Tov (2012).

scheidde, plaatste Hij grenzen aan de volkeren, naar het aantal godenzonen [bene elohiem], zodat Jahweh Zijn deel kreeg, Jakob [Israël] Zijn erfdeel.” Hier is Jahweh dus één van de zonen van de oppergod Eljon, die zijn eigen volk (Israël) toegewezen kreeg, een duidelijke vorm van polytheïsme²¹. De Septuaginta wijst er ook op dat dit de oorspronkelijke lezing is. In de Masoretische Tekst, die de basis is voor de meeste vertalingen, staat evenwel niet “naar het aantal godenzonen”, maar “naar het aantal zonen van Israël”. Deze nieuwere MT lijkt dus de polytheïstische oudere manuscripten te willen ‘corrigeren’, een theologisch relevante wijziging. Een ander voorbeeld is het boek Jeremia, dat in de oudere Septuaginta een zesde korter is dan in de jongere MT. De Dode Zeerollen bevestigen dat de korte versie uit de Septuaginta de oudste is, ofwel: de MT geeft een forse latere toevoeging weer. Is deze latere toevoeging ook goddelijke geïnspireerd of een oneigenlijke aanvulling van een scribent?

Door de varianten tussen manuscripten en teksttradities te analyseren, probeert men te bepalen wat de oudste variant is, wat soms lukt en soms onduidelijk blijft. Maar is deze oudste variant dan de oertekst? Dit is slechts (waarschijnlijk) de oudste variant *die we nu kennen!* Maar kunnen er niet nog oudere varianten zijn? Misschien zijn er wel compleet andere teksttradities met hun eigen manuscripten die we nog moeten vinden of nooit zullen vinden omdat ze vergaan zijn? Er is niemand die het antwoord weet. Stellen dat onze huidige oudste gereconstrueerde teksttraditie ook de oertekst is, is slechts een aanname – een aanname waar steeds meer Bijbelwetenschappers terecht hun vraagtekens bij plaatsen (Tov, 2012; Lemmelijn, 2016; Hendel, 2016). De verschillende teksttradities laten ook zien dat de overlevering van de teksten veranderlijk was: teksten werden gewijzigd, zowel onbewust als bewust. Dit gaat niet alleen om kleine verschillen in bijvoorbeeld spelling en woordvolgorde, maar ook om (soms grote) complete stukken tekst en significante inhoudelijke veranderingen. Hierdoor vervaagt het onderscheid tussen het ontstaan van de tekst (bestudeerd als literaire kritiek) en de overdracht daarvan (bestudeerd als tekstkritiek). Voor het begin van onze jaartelling bestond er niet één teksttraditie die door alle gelovigen als ‘de Bijbel’ werd gezien.

Uit het bovenstaande blijkt dus dat onze huidige Bijbel is gebaseerd op (een vertaling van) een *vermeende* en *gereconstrueerde* oertekst, gebaseerd op van verschillende *gereconstrueerde* teksttradities op basis van zeer veel verschillende *relatief jonge* manuscripten. In al deze stappen zitten veel onzekerheden en we weten niet wat we missen. Wat is dan het Woord van God? Waarom zouden we bijvoorbeeld de MT deze status toekennen, zoals vaak gedaan wordt, terwijl de oudste manuscripten hiervan (relatief) erg jong zijn en oudere teksttradities (soms aanzienlijk) van de MT afwijken? Zeker die gelovigen die geloven dat de Bijbel letterlijk en geheel het Woord van God is, hebben hier een groot probleem, want het is domweg niet duidelijk wat de oorspronkelijk tekst is. In de woorden van de vooraanstaande tekstcriticus Emanuel Tov: “no textual source contains what could be called *the biblical text*”²². Maar ook voor gelovigen die minder vasthouden aan elke letter blijft een lastige vraag bestaan: welke manuscripten moeten we beschouwen als geïnspireerd, de teksten waardoor God spreekt?

Welke vertaling?

Uit het bovenstaande weten we dus dat het ontstaan van de Bijbelse teksten onzeker is en de overlevering variabel, waardoor niet duidelijk is wat ‘de originele tekst’ is en of die überhaupt wel als zodanig bestaan heeft. Daarnaast is er echter nog een factor die zorgt voor

²¹ Voor een verdere discussie van polytheïsme in de Bijbel, zie Smith (2001) en Klink (2018).

²² Tov (2012:3). Nadruk in het origineel.

onzekerheid: de vertaling. De Hebreeuwse Bijbel is geschreven in het Bijbels Hebreeuws²³, een taal die vrijwel geen enkele moderne lezer machtig is. De meeste gelovigen lezen de Bijbel dan ook in een vertaling, maar elke vertaling is ook een interpretatie. Als eerste moet er gekozen worden voor de grondtekst. Dit is al problematisch omdat er geen eenduidige grondtekst is (zie hierboven) en de overgeleverde grondtekst(en) soms onduidelijk zijn. Oudere vertalingen, zoals de Statenvertaling, konden niet gebruikmaken van later gevonden (en vaak oudere) manuscripten, dus die zijn op dit punt al problematisch. Moderne vertalingen gaan meestal ook uit van de MT en vermelden hooguit in wat schaarse voetnoten wat andere manuscripten zeggen.

Vervolgens moet er gekozen worden voor een bepaalde wijze van vertaling. Wordt de grondtekst zo nauwkeurig mogelijk gevolgd, waarbij minder interpretatie nodig is en de lezer een gevoel krijgt van de grondtaal? Dat levert vaak een vreemde doeltaal op en soms onduidelijkheid, vooral bij de moderne lezer. De (Herziene) Statenvertaling ((H)SV) en de Naardense vertaling kiezen voor deze richting. Of kiest de vertaler voor een vertaling die meer gericht is op de doeltaal? Dat is toegankelijker voor de moderne lezer, maar vereist meer interpretatie en verliest het gevoel van de grondtaal. Voorbeelden hiervan zijn de Groot Nieuws Bijbel (GNB), de Nieuwe Bijbelvertaling (NBV) en recentelijk de Bijbel in Gewone Taal (BGT). Deze vertalingen zijn veel vrijer, en volgens sommigen te vrij. De Bijbelvertaling uit 1951 (NBG51) houdt enigszins het midden. Het Boek is nauwelijks een vertaling te noemen, eerder een parafrase.

Dan het vertalen zelf. Dat lijkt eenvoudiger dan het is, maar ook hier is vaak de nodige onzekerheid. Soms is niet duidelijk wat een woord (of frase) betekent omdat het maar één of enkele keren voorkomt. Men kijkt dan naar verwante woorden uit dezelfde taal of verwante talen, maar zelfs dat is niet altijd mogelijk. Dan weet niemand wat het betekent en is een vertaling giswerk. Zo weet niemand zeker waaruit volgens Genesis 2 de vrouw geformeerd wordt. De meeste vertalers vertalen het Hebreeuwse woord *tsela* met ‘rib’ of ‘zijde’, maar het zou ook om het penisbot kunnen gaan²⁴. Sommige Hebreeuwse woorden hebben meerdere betekenissen die voor de schrijver misschien dicht bij elkaar lagen, maar voor ons niet. Een voorbeeld daarvan is het Hebreeuwse woord *roeach* uit Genesis 1:2, dat zowel ‘adem’, ‘wind’ als ‘geest’ kan betekenen. Het Hebreeuwse woord *elohiem* kan zowel ‘God’, ‘een god’ als ‘goden’ betekenen, waarbij de vertaler dus een keuze moet maken²⁵. Soms is ook de zinsbouw (syntaxis) onduidelijk of dubbelzinnig, vooral in poëtische teksten. Een bekend voorbeeld hiervan is Job 19:26²⁶. Soms kan een tekst verschillend vertaald worden, met (mogelijk) verschil in betekenis. Hiervan is een bekend voorbeeld de openingszin van de Bijbel. De meest bekende vertaling is “In het begin schiep God de hemel en de aarde.” Maar de grammatica in het Hebreeuws staat andere vertalingen toe, waaronder “Toen God begon met het scheppen van de hemel en de aarde...” of “In het begin waarop/toen God de hemel en aarde schiep...”²⁷.

Tot slot kunnen vertalingen beïnvloed worden door maatschappelijke of theologische overtuigingen. De Bijbel is bijvoorbeeld nogal een patriarchaal boek, wat ook blijkt uit de

²³ Een klein deel is geschreven in het Aramees, een aan het Hebreeuws nauw verwante taal.

²⁴ Zoals de Bijbelwetenschapper Ziony Zevit betoogt in hoofdstuk 12 van zijn boek (Zevit, 2013).

²⁵ Een voorbeeld waarbij verschillende vertalers kiezen voor verschillende keuzes is hoe ze de tweede keer dat het woord *elohiem* gebruikt wordt vertalen in Gen. 3:5: God (SV, HSV, NBG51, BGT), goden (KJV, Naardense vertaling, NBV)

²⁶ Vrij letterlijk staat hier: “Nadat mijn huid verscheurd is zo, uit mijn vlees zal ik God zien”. Wat dit betekent, is onduidelijk en de vertalingen lopen uiteen, zie <https://biblehub.com/job/19-26.htm>.

²⁷ Voor verdere discussie, zie Baasten (2002) en Holmstedt (2008).

taal. Zo worden mensen soms aangeduid als ‘mensenzonen’ (o.a. Gen. 11:5; Ps. 33:13), maar uit vertalingen blijkt dit meestal niet. Bijbelse eufemismen blijven in vertalingen ook vaak onzichtbaar. In bijvoorbeeld Genesis 24:2 vraagt Abraham zijn knecht een belofte af te leggen door te zeggen: “Plaats je hand onder mijn heup”. De moderne lezer vermoedt waarschijnlijk niet dat dit betekent dat de knecht de geslachtsdelen van Abraham moet vasthouden²⁸.

Prediker heeft een boodschap die voor sommige vertalers blijkbaar wat te radicaal is, zoals blijkt uit o.a. vers 3:18. In de Herziene Statenvertaling staat hier: “Wat de mensenkinderen betreft, zei ik in mijn hart dat God hen zal toetsen, en dat zij zullen inzien dat zij voor zichzelf *als* de dieren zijn.”, maar het woordje ‘als’ staat niet in het Hebreeuws. De Statenvertaling en de NBV voegen hier ook onterecht het woordje ‘als’ toe. Het Boek heeft hier: “om de mensheid op de proef te stellen en de mensen te laten zien dat zij in feite niets beter zijn dan de dieren.”, maar ‘in feite niets beter’ staat evenmin in de grondtekst. In de BGT lezen we: “God wil dat de mensen anders zijn dan de dieren. Maar hij ziet dat ze als dieren met elkaar omgaan”. Dit lijkt weinig op wat er in het Hebreeuws staat! Blijkbaar moet deze radicale boodschap wat afgezwakt worden. Al eerder is Deut. 32:8-9 besproken, waarbij de oudste manuscripten een polytheïstisch lezing geven. Bekende Nederlandse vertalingen als de (H)SV, NBV, BGT, NBG51 geven dit echter niet weer, terwijl een aantal Engelse vertalingen dat wel doen (o.a. de New Revised Standard Version). De Nederlandse lezer krijgt zo niet te zien dat deze passage duidelijk polytheïstisch is.

Vertalen is dus interpreteren, waardoor een vertaling de gelovige nog verder afbrengt van het Woord van God, bij de ene vertaling meer dan bij de andere. De vertaler kiest de grondtekst, de vertaalwijze en maakt allerlei beslissingen die de betekenis beïnvloeden. Soms is de grondtekst te onduidelijk en moet de vertaler gissen. De gewone gelovige, die de grondtalen niet machtig is en dus zijn vertaling leest, heeft hier meestal geen weet van. Welke vertaling moet hij dan kiezen om het Woord van God te lezen?

Het Nieuwe Testament

Bij het ontstaan van het Nieuwe Testament kunnen we dezelfde vragen stellen als bij het ontstaan van de Hebreeuwse Bijbel, en komen we dezelfde problemen tegen. Ook nu weer is de canon pas laat ontstaan (in het jaar 367), zijn de meeste boeken oorspronkelijk anoniem, weten we niet hoe ze ontstaan zijn en zijn de oudste volledige manuscripten relatief laat. Wat er tussen het ontstaan en deze vroege manuscripten gebeurd is, is grotendeels onbekend. Ook het NT waarop onze vertalingen gebaseerd zijn, zijn tekstkritische reconstructies; niemand heeft de originelen. Door al deze onzekerheden is ook elke historische reconstructie van wat de historische Jezus²⁹ gezegd en gedaan zou hebben op z’n best plausibel, nooit zeker. De voor mij meest overtuigende reconstructie van de historische Jezus is dat hij een apocalyptische prediker was die mensen waarschuwde voor het komende Eind der Tijden en

²⁸ NBV: “Leg je hand in mijn lies”; BGT: “Je moet me iets belangrijks beloven”.

²⁹ Onder bepaalde atheïsten is de afgelopen jaren, vooral op internet, het idee populair geworden dat Jezus nooit bestaan heeft, een positie die ook wel ‘mythicisme’ genoemd wordt. Hierover zijn een hoop slechte boeken en artikelen verschenen, maar de laatste tijd ook meer serieuze, waaronder die van historicus Richard Carrier. De discussie is complex en maar weinig experts zijn (vooralsnog?) overtuigd. Het feit dat veel van die experts christenen zijn, zal hierbij ongetwijfeld een rol spelen, maar gezien de huidige evidentie lijkt mij Jezus als een apocalyptische prediker nog steeds het meest plausibel. Dit staat uiteraard in schril contrast met de Jezus van het latere christendom: de wonderen verrichtende God-op-aarde die is gestorven voor onze zonde en weer is opgestaan. *Die Jezus* is inderdaad een mythe. De bewijslast om het bestaan van een historische Jezus te ontkennen is ook veel hoger dan die om de Jezus van het christendom te ontkennen. Een atheïst kan zich m.i. beter richten op het laatste.

het bijkomende oordeel van God (Ehrman, 2004). Hij zat er faliekant naast. Wel is aannemelijk dat de hoge christologie³⁰ van de latere christelijke kerk meer te danken is aan ontwikkelingen in het vroege christendom dan aan Jezus zelf (Ehrman, 2014).

De vier evangeliën zijn onze voornaamste bronnen over wat Jezus gezegd en gedaan zou hebben. Paulus heeft Jezus nooit in levenden lijve ontmoet. De evangeliën zijn van oorsprong anoniem en hebben pas later de namen gekregen die ze nu dragen. We weten ook niet zeker wie de evangeliëschrijvers waren en hoe ze aan hun informatie kwamen (Ferguson, 2017). Het zijn geen ooggetuigenverslagen en ze claimen dat ook nergens te zijn. Het oudste evangelie is waarschijnlijk dat naar³¹ Markus (uit 65-70), daarna komen die naar Lukas en Mattheus (uit 80-85) en de jongste is die naar Johannes (uit 90-95). Deze dateringen zijn van de gerenommeerde Bijbelwetenschapper Bart Ehrman (2004) en de meeste van zijn kritische collega's zitten in deze buurt, maar ze blijven speculatief. Aangezien de evangeliën blijken te geven van de verwoesting van de Tempel in het jaar 70, moeten ze na deze datum afgerond zijn (de *terminus post quem* dus). Mattheus en Lukas zijn deels gebaseerd op Markus en moeten dus jonger zijn. De (authentieke³²) brieven van Paulus zijn geschreven tussen 49 en 62.

Wat er tussen het leven van Jezus en het ontstaan van de teksten gebeurd is, weet niemand zeker (Ehrman, 2004; 2016). Verhalen zijn waarschijnlijk mondeling doorgegeven van Jezus' eerste volgelingen, die naar alle waarschijnlijkheid ongeletterd waren en Aramees spraken, en pas later opgeschreven in het Grieks. Dergelijke mondelinge overdracht verandert altijd de inhoud van de verhalen, waardoor de overlevering onbetrouwbaar is (Carr, 2011; Ehrman, 2016). De evangeliëschrijvers, die goed thuis waren in het Grieks, gebruikten deze orale en eventueel schriftelijke bronnen. Lukas en Mattheus gebruikten deels Markus als bron, gezien de vele (vrijwel) letterlijke overeenkomsten. Mogelijk gebruikten ze ook een hypothetische bron Q, die de (vrijwel) letterlijke overeenkomsten tussen Lukas en Mattheus moeten verklaren die niet in Markus voorkomen. Johannes bestaat waarschijnlijk uit meerdere bronnen (met eigen auteurs), die pas later bij elkaar gebracht zijn door een redacteur tot het huidige evangelie.

De *terminus ante quem* wordt ook nu weer bepaald door de oudste manuscripten. Over die manuscripten zijn we de afgelopen eeuwen veel te weten gekomen (De Jonge, 2016). Zo zijn er nu zo'n 5500 bekend die in meer of mindere mate van elkaar afwijken. Het oudste fragment, een klein stukje van het Johannes-evangelie (P⁵²), komt uit de eerste helft van de tweede eeuw. Het oudste (vrijwel) complete manuscript van het NT is de Codex Vaticanus (4^e eeuw), maar veel fragmenten zijn er vanaf de tweede eeuw. Ook nu weer is het belangrijk te benadrukken dat er decennia zitten tussen het ontstaan van de teksten en hun oudste manuscripten, en niemand weet wat er in die tijd gebeurd is. Al deze manuscripten zijn (handgemaakte!) kopieën van andere kopieën; de originelen zijn allemaal onbekend. Wel weten we dat die overlevering verre van precies was gezien de vele verschillen tussen de manuscripten die we *nu* kennen – naar schatting meer dan er woorden in het NT staan (Ehrman, 2004). De meeste van die verschillen zijn onbeduidend (spelvarianten, kleine

³⁰ Daarmee doelen theologen en historici op de overtuiging dat Jezus volledig goddelijk is. Het Johannes-evangelie getuigt hier zeer duidelijk van, maar de andere drie evangeliën niet (Ehrman, 2014).

³¹ Niet 'van'; het Griekse *kata* betekent 'naar' of 'volgens'. Dit wijst er al op dat hiermee niet het auteurschap wordt bedoeld (Ferguson, 2017).

³² Hiertoe worden gerekend: Eerste brief aan de Tessalonicenzen, Brief aan de Galaten, Eerste brief van Paulus aan de Korintiërs, Tweede brief aan de Korintiërs, Brief aan de Filippenzen, Brief aan Filemon, Brief aan de Romeinen. De andere brieven die aan hem worden toegeschreven, zijn mogelijk of waarschijnlijk niet van zijn hand (Ehrman, 2004).

grammaticale verschillen), maar sommige zijn groot en significant. Hierbij gaat het om relatief grote stukken tekst die ontbreken of toegevoegd zijn, of om verschillen met theologische implicaties.

Al deze verschillen zijn pas relatief recent echt goed in beeld gebracht (De Jonge, 2016). Lange tijd hebben verschillende groepen christenen hun eigen manuscripten gebruikt en gekopieerd. In 1516 was Desiderius Erasmus de eerste die op grond van 8 manuscripten uit 10^e tot 15^e eeuw (!) de Griekse tekst van het NT probeerde te reconstrueren. In de jaren daarna volgden nog enkele van dergelijke projecten, die uiteindelijk bekend zijn komen te staan als de *Textus Receptus* (TR). Dit is de grondslag geweest voor gezaghebbende en invloedrijke vertalingen als de King James Version, de Lutherse bijbel en onze eigen Statenvertaling. In de tijd na de TR werden echter steeds meer en oudere manuscripten gevonden, en die weken op veel punten af van de TR. Tegenwoordig proberen tekstcritici uit al deze duizenden manuscripten de oudste lezing te reconstrueren, een zogenaamde ‘kritische editie’, waarvan om de paar jaar een update wordt uitgegeven³³. Veel moderne vertalingen kiezen zo’n moderne reconstructie als grondtekst omdat de TR wetenschappelijk achterhaald is. Opmerkelijk is dat de Herziene Statenvertaling (2010) nog steeds de achterhaalde TR gebruikt en daarmee een andere tekst vertaalt dan bijvoorbeeld de Nieuwe Bijbelvertaling (NBV, 2004) (Hoogerwerf, 2016). Dit doen ze puur om confessionele redenen, niet omdat daar goede argumenten voor zijn.

Dat deze verschillen tussen manuscripten beduidend kunnen zijn, valt goed te illustreren aan de hand van enkele verschillen tussen de HSV (gebaseerd op de TR) en de NBV (gebaseerd op de kritische editie van Nestle-Aland uit 1993) (Hoogerwerf, 2016). Het einde van Markus (16:9-20) vinden we in de doorlopende tekst van de HSV, maar slechts na drie asterisken in de NBV, met de voetnoot dat dit in andere manuscripten ontbreekt. Ook het beroemde verhaal van Jezus en de overspelige vrouw (Joh. 7:53-8:11) is een latere toevoeging, wat niet blijkt uit de HSV, maar wel uit een noot in de NBV. Andere verschillen zijn theologisch van aard. Bij 1 Tim. 3:16 lezen we in de HSV “*God* is geopenbaard in het vlees”, maar in de NBV “*Hij* is geopenbaard in een sterfelijk lichaam” (cursivering door mij). Volgens de NBV was Jozef Jezus’ vader, wat lastig gaat als Jezus uit de *maagd* Maria geboren is, maar volgens de HSV niet (die spreekt van “Jozef en zijn moeder”, Luk. 2:33, 43). Dit is een ‘theologische correctie’ uit latere manuscripten. Ook het befaamde ‘comma Johanneum’ (1 Joh. 5:7-8) – de enige plek in de hele Bijbel waar de drie-eenheid expliciet genoemd wordt! – is een latere toevoeging die wel in de HSV staat, maar terecht niet in de NBV. Veel meer voorbeelden zijn te vinden in Ehrman (2009).

Uit het bovenstaande blijkt dus dat we niet weten door wie, hoe en precies wanneer de teksten van het NT ontstaan zijn. Onze beste tekst van het NT is een late reconstructie, en niemand weet hoe ver die af staat van het origineel. Welke tekst moeten we dan zien als het Woord van God? Daarbij komt nog de keuze van de vertaling, met de onzekerheden van dien.

De Koran

Ook bij het ontstaan van de Koran kunnen we de vragen stellen die we hierboven reeds stelden bij het ontstaan van de Tenach en het Nieuwe Testament. Een groot verschil is evenwel dat deze vragen veel gevoeliger liggen in de moslimgemeenschap en kritisch

³³ Zoals die van Westcott en Hort (1881-1882), of Nestle (voor het eerst in 1898), die vanaf 1956 bekend werd als de Nestle-Aland. De meeste recente editie hiervan (de 28^e) is uit 2012. Men is bezig met nog weer nieuwere kritische edities.

onderzoek ernaar lange tijd taboe is geweest, wat het in grote delen van de moslimwereld nog steeds is. Dat is ook begrijpelijk, want de Koran *zelf* wordt door moslims gezien als het eeuwige, letterlijke en perfecte Woord van God, een heiliger status dan de Bijbel bij joden en christenen heeft. Het zijn dan ook vooral westerse, niet-islamitische wetenschappers die kritische vragen stellen en met andere antwoorden komen dan het traditionele islamitische verhaal.

Volgens deze islamitische traditie is de Koran het volmaakte en letterlijke Woord van God dat aan de profeet Mohammed (570-632)³⁴ gedictieerd is door Allah, via de engel Gabriël. Aanvankelijk werd de tekst mondeling overgeleverd en werden slechts fragmenten opgeschreven. De (medeklinker)tekst zou voor het eerst volledig op schrift gesteld zijn tijdens het bewind van de eerste kalief, Aboe Bakr (632-634). Blijkbaar waren er ook andere tekstversies in omloop, want de derde kalief, Oethman (regerende tussen 644-655), zou gezorgd hebben voor een canonieke versie met één lezing. Deze Koran werd naar alle grote steden van het opkomende islamitische rijk gestuurd en alle andere versies van de tekst moesten vernietigd worden.

Zelfs in het traditionele verhaal wordt dus erkend dat er vanaf het begin meerdere versies van de Koran waren, die blijkbaar vernietigd moesten worden. Wat weten we daarvan? We hebben deze teksten niet en de inhoud is slechts beperkt en indirect bekend³⁵. Hoe zijn die tekstvarianten ontstaan? Waarom zou Oethmans Koran als enige de juiste tekst bevatten? Andere gelovigen gebruikten andere teksten, die zij als juist zagen. Wie zegt dat de mondelinge overlevering voor de terschriftstelling betrouwbaar was? Er is een hoop evidentie die tegen de betrouwbaarheid van mondelinge overlevering pleit, zoals hierboven reeds besproken is. Dit zijn serieuze problemen voor wie meent dat de Koran het letterlijke Woord van God is. Moslims beweren vaak dat de tekst vanaf het begin feilloos mondeling is overgedragen, maar dat is slechts een geloof, en het bestaan van tekstvarianten suggereert wat anders.

Daarnaast is er nog een probleem. Net als bij de oude Hebreeuwse manuscripten ontbreken ook bij de oude Arabische Koranmanuscripten de klinkertekens, waardoor de medeklinkers verschillende woorden kunnen vormen afhankelijk van de klinkertekens die worden ingevuld. Een bijkomend probleem in het Arabisch is dat veel medeklinkers slechts van elkaar te onderscheiden zijn door bepaalde ('diakritische') tekens, maar ook die ontbreken (vrijwel) in de oude manuscripten. Hierdoor is het nog onduidelijker wat de geschreven tekst nu precies betekent.

De oudste manuscripten roepen ook interessante vragen op (Sinai, 2017). Een van de oudste fragmenten is het Sana'a-manuscript, dat met de C14-methode³⁶ met 95% zekerheid is gedateerd tussen 578 en 669. Latere dateringen van andere laboratoria kwamen met dezelfde methode evenwel op oudere dateringen uit (5^e en begin 6^e eeuw), grotendeels vóór de tijd dat Mohammed geleefd zou hebben. Interessant aan dit manuscript is verder dat het een

³⁴ Over de historische Mohammed is vooral onder westerse wetenschappers een hoop discussie; sommigen twijfelen zelfs aan zijn bestaan. De bronnen over zijn leven zijn van veel latere datum en kennen allerlei betrouwbaarheidsproblemen. Voor een verdere bespreking hiervan, zie Mulder & Milo (2009).

³⁵ Uit vroege Korancommentaren en andere bronnen. Volgens de Hadith (overleveringen over het leven van Mohammed) waren de verschillen serieus genoeg om elkaar uit te maken voor ongelovige en om voor oproer te zorgen (Powers, 2009: 161). Dit lijkt dus niet te gaan om onbeduidende verschillen!

³⁶ Ook wel koolstofdatering. Wat men feitelijk dateert, is niet het moment waarop het manuscript geschreven is, maar het moment waarop het dier stierf waarvan de huid is gebruikt als perkament.

palimpsest³⁷ is, waarvan de bovenste (nieuwste) tekstlaag overeenkomt met de medeklinkertekst van de huidige Koran (die van Oethman zou komen³⁸), maar de onderste (oudste) tekstlaag daarvan afwijkt, zowel in de volgorde van de hoofdstukken (soera's) als in de inhoud van de tekst. Dit is dus direct bewijs voor een vroege, andere versie dan de (vermeende) Oethman-Koran.

Een ander oud manuscript is het Birmingham-fragment, in 2015 met de C14-methode gedateerd tussen 568 en 645. Andere wetenschappers hebben dit op andere (veel minder harde) dateergronden in twijfel getrokken en pleiten voor een jongere datum. Dit fragment komt sterk overeen met de medeklinkertekst van de huidige Koran, die dus van Oethman zou komen. Opmerkelijk aan dit fragment is dat het eigenlijk *te* oud is, want de Oethman-Koran zou pas tijdens diens bewind (644-655) moeten zijn ontstaan, en Mohammed zou niets opgeschreven hebben. Hiermee wordt het traditionele verhaal dus mogelijk ondergraven. Over in hoeverre het traditionele verhaal over het ontstaan van de Koran klopt en wanneer er één (vrijwel) vaste en canonieke medeklinkertekst was, is een hoop discussie (Berg, 2017). De eerste vrijwel volledige (maar ongevocaliseerde) Koranmanuscripten dateren uit de achtste eeuw. Pas dan kunnen we met zekerheid spreken van een Koran waarin alle hoofdstukken staan, en in de huidige volgorde.

Niet alle bekende manuscripten zijn beschikbaar voor wetenschappelijk onderzoek, wat het maken van een tekstkritische editie van de Koran in de weg staat. Die is er dan ook (nog) niet, terwijl die van de (Hebreeuwse) Bijbel al door vele edities is gegaan (zie hierboven). Er zijn wel overzichten waarin wordt aangegeven waar bepaalde manuscripten afwijken van de standaardtekst, zoals een achtdelig boekwerk uit de jaren '80 waarin ruim 10.000 verschillen worden genoemd. Dit is evenwel geen poging de 'oertekst' te reconstrueren. Ook is het boek van Small (2011) een poging in die richting, zij het op grond van een beperkt aantal handschriften en een klein aantal verzen³⁹. Het wijst er ook op dat het traditionele verhaal van feilloze (mondelijke) overlevering niet klopt; de verschillen tussen de manuscripten zijn duidelijk het gevolg van kopieerfouten (Mulder & Milo, 2009; Donner, 2007; Small, 2011), een fenomeen dat we ook zien bij de Tenach en het NT. Op dit moment is de meeste gezaghebbende gevocaliseerde tekst de Cairokoran uit 1924. Het is evenwel niet duidelijk waarom men voor deze tekstversie heeft gekozen en op welke manuscripten hij gebaseerd is (er is geen tekstkritisch onderzoek gedaan). Toch is dit de Koran die de meeste moderne moslims lezen en waar moderne vertalingen op gebaseerd zijn.

Lange tijd is dit traditionele verhaal niet of beperkt betwijfeld, dus het is dan ook niet verwonderlijk dat kritisch Koranonderzoek nog in de kinderschoenen staat en wordt gehinderd door de gevoeligheden voor dergelijk onderzoek in de moslimgemeenschap. Een toegankelijke inleiding tot dit kritische onderzoek is te vinden in het boek van Mulder & Milo (2009). En er zijn terechte vraagtekens te plaatsen bij het traditionele verhaal over het ontstaan van de Koran en een hoop is onzeker (Donner, 2007; Gross, 2017).

³⁷ Dit is een stuk perkament dat vanwege de kostbaarheid hergebruikt is. De bovenste laag werd er afgeschraapt, zodat het perkament opnieuw beschreven kon worden. Met moderne technieken is de oudste (afgeschraapte) laag vaak toch nog leesbaar.

³⁸ Volgens het traditionele verhaal dus. Er is geen manuscript dat met zekerheid de versie van Oethman genoemd kan worden. Oude manuscripten die een medeklinkertekst hebben die sterk overeenkomt met de medeklinkertekst die ook nu nog als standaard wordt gezien, worden *verondersteld* de Oethman-Koran weer te geven.

³⁹ Een hedendaags project dat alle manuscripten bij elkaar wil brengen, is het Corpus Coranicum. Zie verder: <https://corpuscoranicum.de>.

In de eerste plaats is het traditionele verhaal gebaseerd op de Hadith, overleveringen over het leven van Mohammed. Daarvan zijn er vele en er is onder islamtheologen een hoop discussie over de betrouwbaarheid ervan. Ook spreken de Hadith elkaar op bepaalde punten over het ontstaan van de Koran en de vroege islam tegen (Berg, 2017). De vraag is dus hoe betrouwbaar ze zijn als historische bronnen. Een belangrijke verzameling van Hadith die over het algemeen als betrouwbaar wordt gezien, is die van Boekhari (810-870). Deze verzameling is echter uit de negende eeuw, twee eeuwen na het ontstaan van de Koran volgens de traditie. De oudste manuscripten voor deze Hadith zijn nog jonger. Er is geen enkele *contemporaine* bron die het traditionele verhaal bevestigt. Nu sluit dit niet uit dat het traditionele verhaal klopt, maar laat meer dan voldoende ruimte over voor het ontstaan van legenden, een fenomeen dat goed bekend is.

Voorts zijn er aanwijzingen dat de Koran deels gebaseerd is op pre-islamitische bronnen, zowel inhoudelijk als taalkundig (Motzki, 2006; Gilliot, 2007; Mulder & Milo, 2009; Gross, 2017). Een deel van de teksten in de Koran zijn varianten op bekende joodse en christelijke hymnes en verhalen, Bijbels en buiten-Bijbels. Taalkundig gezien is er evidentie voor niet-Arabische invloeden, vooral Syrisch, Aramees en Hebreeuws, terwijl volgens de (latere) traditie de Koran bestaat uit zuiver Arabisch. Deze invloeden van buiten de islam worden bevestigd doordat bepaalde delen van de Koran onduidelijk van betekenis zijn, zelfs voor de vroege uitleggers. Dit is niet vreemd als die passages veel ouder zijn dan de tijd van Mohammed en de eerste moslims. Ook de ‘te vroege’ dateringen van sommige oude manuscripten met de C14-methode pleiten voor dit idee.

Zelfs als we het traditionele verhaal geloven, zijn er dus verschillende problemen met het islamitische Woord van God. De eerste overdacht van de tekst is mondeling geweest, waarvan we weten dat die niet perfect is. Er waren vanaf het begin verschillende versies van de tekst, die door mensen is teruggebracht tot één versie: de Oethman-Koran, die we niet met zekerheid hebben. Oude manuscripten verschillen van elkaar. Welke versie bevat nu het (letterlijke) Woord van God? Ook is duidelijk uit de verschillende manuscripten dat tijdens het overschrijven fouten zijn gemaakt, dus wat betekent dat voor het behoud van het Woord? Daarbovenop komen nog de terechte vragen of het traditionele verhaal überhaupt wel klopt. Het is dus allerminst duidelijk hoe we uit de Koran het ware Woord van God kunnen destilleren.

Weten we wat we niet weten?

Het is belangrijk te benadrukken dat we weten dat we een hoop *niet* weten, en dat we ongetwijfeld ook veel nooit zullen weten over wat we niet weten. Dit geldt op verschillende gebieden: het ontstaan van de teksten, de overdracht van de teksten (manuscripten) en de betekenis van de teksten (taalkundige kennis). In de tijd dat de Statenvertaling gemaakt werd, zo'n vier eeuwen geleden, waren de Dode Zeerollen nog niet bekend, waren de meeste oude manuscripten van het NT nog niet bekend en was de kennis van de relevante talen veel beperkter. De Bijbelwetenschap is sinds de ontdekkingen van deze manuscripten, maar ook sinds belangrijke ontdekkingen van andere teksten uit verwante culturen⁴⁰, voorgoed

⁴⁰ Ik denk hierbij onder andere aan Babylonische en Ugaritische teksten die in de 19^e en 20^e eeuw gevonden en ontcijferd zijn, teksten die veel parallellen vertonen met Bijbelse verhalen, maar veel ouder zijn. Ook de kennis van verwante talen (o.a. Akkadisch, Ugaritisch, Aramees en Arabisch) is aanzienlijk toegenomen, wat invloed heeft gehad op het begrip van de Bijbelse teksten. Ook het kritisch onderzoek naar de Koran heeft veel nieuwe inzichten opgeleverd (Mulder & Milo, 2009).

veranderd. Men dacht in de zeventiende eeuw het Woord van God en een gedegen vertaling daarvan in handen te hebben. Nu weten we wel beter.

We weten nu ook beter wat we *niet* weten. We weten niet hoe de meeste teksten zijn ontstaan. We weten in veel gevallen ook niet door wie ze geschreven zijn en hoe oud ze zijn. De vraag is zelfs of veel teksten wel een ‘oerversie’ van één auteur gehad hebben, of dat ze stukje bij beetje zijn gegroeid over een lange tijd. We weten dat er een hoop tijd – decennia tot eeuwen – heeft gezeten tussen het ontstaan van de teksten en de eerste manuscripten, en niemand weet wat er in die tussentijd gebeurd is. We weten dat manuscripten niet nauwkeurig werden gekopieerd en vertaald op grond van de manuscripten die we nu hebben, maar niemand weet hoeveel variatie er nog meer is in manuscripten die nog niet ontdekt of reeds verloren zijn. Van sommige woorden en zinnen is de betekenis voor ons onzeker, en mogelijk zullen ze dat voor altijd blijven.

Wat zullen we de komende vier eeuwen op deze gebieden gaan leren? Welke nieuwe manuscripten zullen gevonden gaan worden? Welke nieuwe andere archeologische vondsten die ons inzicht in de Bijbelse en Koranische wereld zullen vergroten? Welke nieuwe kennis van het Hebreeuws, Grieks, Arabisch en aanverwante talen zal tot ons komen? Er is niemand die het weet, maar het lijkt zeer waarschijnlijk dát die nieuwe inzichten er zullen komen, waarmee ook onze kijk op de Bijbel en Koran zal veranderen. Over vier eeuwen zullen we een andere Bijbel en Koran in onze handen hebben dan nu. Wat is dán het Woord van God?

Theologische implicaties

Al deze problemen met het Woord van God hebben ook consequenties voor de theologie. Theologie, in de zin van godgeleerdheid⁴¹, doet immers uitspraken over God, en die zijn grotendeels gebaseerd op het vermeende Woord. De Nederlandse theoloog Gijsbert van den Brink, in navolging van de grote Zwitserse theoloog Karl Barth, merkt hier dan ook terecht over op dat theologie alleen kan starten vanuit openbaring (Van den Brink, 2009: 157). Maar als deze vermeende openbaringen onderling conflicteren en we niet kunnen vaststellen welke juist is, hoe kunnen ze dan dienen als startpunt voor de theologie? Als bron voor onze kennis over God? Als er zoveel onduidelijk is over het ontstaan en de overdracht van de teksten en er zo duidelijk door mensen mee geknoeid is, hoe kunnen we dan nog spreken van het Woord van God? Hoe kunnen we ware kennis over God scheiden van alle menselijke inbreng, die zo overduidelijk aanwezig is in de teksten? Ik heb op deze vragen nog nooit een overtuigend antwoord gezien.

Een hiermee samenhangend punt wordt gemaakt door de Zuid-Afrikaanse theoloog Jaco Gericke (2004⁴²). Hij richt zich vooral op de inhoud van de Bijbel, waarvan de moderne natuurwetenschappen en Bijbelwetenschappen hebben laten zien dat die inhoud grotendeels mythologisch en legendarisch is, zij het soms met een historische kern. Wat betekent dat voor het bestaan van Jahweh, zoals God bekend is in de Bijbel? Deze Jahweh bevindt zich hoog in de lucht, heeft allerlei menselijke trekken, heeft veel dezelfde eigenschappen als de goden van omringende volkeren, communiceert met mythologische personen, vecht met mythologische monsters en verricht grootse daden die duidelijk fictief zijn. Is dan niet de meest voor de hand liggende conclusie dat Jahweh zelf ook een fictief mythologisch wezen is, net als alle andere goden die de mensheid bedacht heeft? Gericke maakt zeer aannemelijk dat de Bijbel niet het

⁴¹ Dat is dus wat anders dan theologie als godsdienstwetenschappen of Bijbelwetenschappen. Theologie als godgeleerdheid is “verantwoord spreken over God” (Van den Brink, 2009: 151).

⁴² Een uitgebreidere versie van zijn betoog is te vinden in zijn proefschrift met dezelfde titel, te raadplegen via <https://repository.up.ac.za/handle/2263/23321?show=full>

Woord van God is, maar dat deze teksten laten zien wat een bepaalde groep mensen geloofden over hun god. Of in de bekende woorden van de theoloog Harry Kuitert: "Alle spreken over Boven komt van beneden, ook de uitspraak dat iets van Boven komt."

Conclusie: het Woord van God is mensenwerk

De gelovige die het Woord van God wil lezen, staat dus voor meerdere problemen. Als eerste moet hij kiezen voor een bepaald boek (of verzameling boeken), maar gelovigen van verschillende religies wijzen verschillende boeken aan als het Woord van God. Zelfs binnen een religie bestaan er nog verschillen over welke boeken tot de canon behoren. Welke boeken vormen dan het Woord van God? Vervolgens is er het probleem van de oorsprong van die boeken. Die is vaak onbekend of onduidelijk, waardoor we slechts af kunnen gaan op veel jongere manuscripten. Die manuscripten verschillen echter onderling en het is onduidelijk wat de oorspronkelijke tekst is – als die er al is geweest. Welke tekst is dan het Woord van God? Vervolgens stuiten we op vertaalproblemen: onduidelijke grondteksten, onbekende of dubbelzinnige woorden en zinnen, vertaalkeuzes die gemaakt moeten worden en vertalingen die niet altijd even zuiver zijn. Wat heeft de gelovige dan aan zijn vertaling van Het Woord van God?

Uit het bovenstaande blijkt duidelijk dat de gelovige niet zomaar het Woord van God kan vinden in een bepaald boek of verzameling boeken. Dat Woord blijkt geplaagd te worden door allerlei onzekerheden, problemen en menselijke ingrepen. Alles wijst erop dat de vermeende goddelijk geïnspireerde teksten gewoon zuiver mensenwerk zijn, net als elk ander werk uit de geschiedenis. Dit hoeft uiteraard niets af te doen aan de literaire waarde ervan, integendeel: het kan juist bijdragen aan het waarderen ervan. Als teksten niet in een bepaald keurslijf van feilloosheid, consistentie of goddelijke inspiratie gedrukt hoeven te worden, ontstaat meer waardering voor de verscheidenheid en menselijkheid ervan. Ze geven een inkijk in hoe mensen door de eeuwen heen met hun belangrijke teksten omgingen.

Referenties

Baasten, M.F.J. (2002). Beginnen bij het begin. Over Genesis 1:1. *Alef Beet: Tijdschrift van de Vereniging tot Bevordering van Kennis van Hebreeuws*, 12(1): 13–26.

Berg, H. (2017). The collection and canonization of the Qur'an. In Berg, H. (Ed.). *Routledge Handbook on Early Islam*. Routledge.

Carr, D. M. (2011). *The formation of the Hebrew Bible: A new reconstruction*. Oxford University Press.

Carr, D.M. (2016). The Formation of the Hebrew Bible - Sources, Compositional Layers, and Other Revisions. In Niditch, S. (Ed.) *The Wiley Blackwell Companion to Ancient Israel*. John Wiley & Sons.

Collins, J. J. (2018). *Introduction to the Hebrew Bible*. Fortress Press.

De Jonge, H.J. (2016). De oogst van vijf eeuwen tekstonderzoek. *Met Andere Woorden*, 35(3&4), 78-95.

- DiMattei, S. (2016). *Genesis 1 and the Creationism Debate: Being Honest to the Text, Its Author, and His Beliefs*. Wipf and Stock Publishers.
- Donner, F. M. (2007). The Qur'an in recent scholarship. In Reynolds, G. S. (Ed.). *The Qur'an in its historical context*. Routledge.
- Dozeman, T. B., Schmid, K., & Schwartz, B. J. (Eds.). (2011). *The Pentateuch: International perspectives on current research*. Mohr Siebeck.
- Ehrman, B. D. (2004). *The New Testament: A Historical Introduction to the Early Christian Writings*. Oxford University Press.
- Ehrman, B. D. (2009). *Misquoting Jesus*. HarperCollins.
- Ehrman, B. D. (2014). *How Jesus became God: The exaltation of a Jewish preacher from Galilee*. HarperCollins.
- Ehrman, B. D. (2016). *Jesus Before the Gospels: How the Earliest Christians Remembered, Changed, and Invented Their Stories of the Savior*. HarperCollins.
- Ferguson, M.W. (2017). Why Scholars Doubt the Traditional Authors of the Gospels. *The secular Web*. https://infidels.org/library/modern/matthew_ferguson/gospel-authors.html
- Friedman, R. (1997). *Who wrote the Bible?*. HarperOne.
- Gericke, J. W. (2004). Does Yahweh exist? A philosophical-critical reconstruction of the case against realism in Old Testament theology. *Old Testament Essays*, 17(1), 30-57.
- Gillot, G. (2007). Reconsidering the authorship of the Qur'an. In Reynolds, G. S. (Ed.). *The Qur'an in its historical context*. Routledge.
- Gross, M. (2017). Early islam: an alternative scenario of its emergence. In Berg, H. (Ed.). *Routledge Handbook on Early Islam*. Routledge.
- Hendel, R. (2016). *Steps to a New Edition of the Hebrew Bible* (Vol. 10). SBL Press.
- Hendel, R., & Joosten, J. (2018). *How Old Is the Hebrew Bible?: A Linguistic, Textual, and Historical Study*. Anchor Yale Bible Reference Library.
- Holmstedt, R.D. (2008), "The Restrictive Syntax of Genesis 1:1", *Vetus Testamentum*, 25:56-67.
- Hoogerwerf, C. (2016). Welk nieuwe testament?. *Met Andere Woorden*, 35(3&4), 97-105.
- Klink, B.J. (2018). *De Bijbelse wereld: wereldbeeld, goden en mythen*. <http://deatheist.nl/downloads/BijbelseWereld.pdf>.
- Lemmelijn, B. (2016). Tekstkritiek en de 'Hebreeuwse tekst' van het Oude Testament. *Met Andere Woorden*, 35(3&4), 15-24. Ook te raadplegen op: <https://www.bijbelgenootschap.nl/tekstkritiek-en-hebreeuwse-tekst-oude-testament/>.

- Lim, T. H. (2013). A Theory of the Majority Canon. *The Expository Times*, 124(8), 365-373.
- McDonald, L. M., & Sanders, J. A. (Eds.). (2001). *The canon debate*. Baker Academic.
- Motzki, H. (2006). Alternative accounts of the Qur'an's formation. In McAuliffe, J. D. (Ed.). *The Cambridge Companion to the Qur'ān*. Cambridge University Press.
- Mulder, E., & Milo, T. (2009). *De omstreden bronnen van de islam*. Meinema.
- Müller, R., Pakkala, J., & ter Haar, R. B. (2014). *Evidence of editing: growth and change of texts in the Hebrew Bible* (No. 75). Society of Biblical Literature.
- Powers, D. S. (2011). *Muhammad is not the Father of any of Your Men: the Making of the Last Prophet*. University of Pennsylvania Press.
- Sinai, N. (2017). The Quran. In Berg, H. (Ed.). *Routledge Handbook on Early Islam*. Routledge.
- Small, K. E. (2011). *Textual Criticism and Qur'ān manuscripts*. Lexington books.
- Smith, M. S. (2001). *The origins of biblical monotheism: Israel's polytheistic background and the Ugaritic texts*. Oxford University Press on Demand.
- Smith, M. S. (2010). *The priestly vision of genesis 1* (Vol. 201). Minneapolis: Fortress Press.
- Stark, T. (2011). *The human faces of God: What scripture reveals when it gets God wrong (and why Inerrancy tries to hide it)*. Wipf and Stock Publishers.
- Tov, E. (2012). *Textual criticism of the Hebrew Bible*. Fortress Press.
- Van den Brink, G. (2009). *Philosophy of Science for Theologians. An Introduction*. Peter Lang GmbH, Internationaler Verlag der Wissenschaften.
- Van der Toorn, K. (2007). *Scribal culture and the making of the Hebrew Bible*. Harvard University Press.
- Young, I. & Rezetko, R. (2019). Can the Ages of Biblical Literature be Discerned Without Literary Analysis? Review-Essay of Ronald Hendel and Jan Joosten 'How Old is the Hebrew Bible? A Linguistic, Textual, and Historical Study'. *The Bible and Interpretation*.
<https://bibleinterp.arizona.edu/articles/can-ages-biblical-literature-be-discerned-without-literary-analysis>.
- Zevit, Z. (2013). *What Really Happened in the Garden of Eden?*. Yale University Press.